

Eörsi István

HASZNÁLATI UTASÍTÁS

Enzensberger esszéiről

Első osztályú szellemi produktumokat találhat az olvasó a jelentékeny költő esszéirői munkásságában.* Enzensberger költői munkásságát pedig valaki úgy harangozhatná be, hogy egy jelentékeny esszéíró első osztályú költői produktumairól beszél. Enzensberger két kedvenc műfaja az ő gyakorlatában úgy őrzi meg önállóságát, hogy közben áthatja egymást. A verseknél ez könnyebben bizonyítható: egyik legbűvöletesebb kö-

* Enzensberger válogatott esszéi a Helikon Kiadónál jelennek meg.

tete, a MAUZÓLEUM (1975) harminchét verssé lényegített történelmi esszét foglal magában „a haladás történetéből”, a XIV. században élt Giovanni de' Donditól kortársunkig, Guevaráig. Egyéb köteteknek számos versén is átút az esszéírói véna, és rögtön hozzá szeretném ehhez tenni, hogy nem a költői minőség rovására, hanem éppen felerősítve ezt, sajátos, csak rá jellemző színezetet adva neki. Példának, szinte kapásból ideidézem A SZAR című versének első szakaszát:

*„Mindig csak róla beszélnek
mintha mindenről ő tehetne.
Nézzétek, milyen szerényen, lágyan
foglal helyet alattunk!
Miért is mocskoljuk be
tisztas nevét
és miért ajándékozzuk oda
az Egyesült Államok elnökének,
a zsaruknak, a háborúinak
és a kapitalizmusnak?”*

Ez a szakasz sokkoló, meghökkentő módon visszajára fordít egy általánosan elfogadott, hamis értékrendet, vagyis rendet teremt a fogalmak között, ahogy ezt évszázadok óta az esszék teszik. Az esszéiben pedig nemcsak a metaforák és paradoxonok gondolati szemléletessége mutat rokon vonásokat a lírájával, hanem az a különleges sajátosságuk is, hogy az igazság bennük többnyire személyiségének és egy adott pillanatnak a metszőpontján fogalmazódik meg. Ez költői jellegzetesség. Egy lírikus ugyanannak a kötetének egyik versében imádhathja, a másikban gyalázhathja istent, az egyikben megváltó forradalmat várhat, a másikban országos pusztulást, és mindegyik versnek hitelt adhat a pillanat igazsága. Ha viszont az esszéíró változékony igazságai mondanak el- lent egymásnak, akkor az olvasó mindet egyszerre nem fogadhatja el. Élvezheti a szerző gondolatfolyamát, mely mindig eredeti és izgalmas, gyakran provokatív és meghökkentő, és ilyenkor tudónkre szívhatjuk az ellentmondás ördögének kénköszagát is. Nem ellenségesen írom ezt, hiszen a kénköszag az én kedvelt parfümjeim illatába is belevegyül. Azért írom, hogy fontos használati utasításra következtethessenek belőle.

Azt indítványozom az olvasóknak, hogy csak akkor olvassák Enzensberger esszéit, ha nem az igazságot keresik bennük erről vagy arról, hanem válogatni akarnak a különféle igazságok között. Az életművet a Nagy Kiábrándulás taglócsapása vágja ketté. Ez nem is annyira az 1968-as remények elapadásának, hanem a kubai kijózanodásnak a folyománya volt. 1966 nyarán még ellenállt az elharapódzó forradalmi remények áradatának, és ezt írta, Peter Weiss-szel vitázva: „A balról jövő erkölcsi felfegyverkezésre rá se rántok. Nem vagyok idealista. A vallomásokról többre becslöm az érveket. A kételet jobban szeretem az érzelmeknél. Ellentmondásmentes világképekre nincs szükségem. Vítás esetekben a valóság dönt.” A kubai forradalom azonban, talán éppen mert ez népmozgalomnak indult, és a világ legnagyobb hatalmával szemben győzedelmeskedett, boldogító illúziókkal töltötte el. Az említett vita után másfél évvel Enzensberger ironikus alkatát zárójelbe téve önkívületinek tetsző állapotban, a valóságtól elrugaskodott hiperforradalmi pátozzsal rontott neki az Egyesült Államok hivatalos politikájának, melyet a náciizmussal hozott közös nevezőre, de még az európai baloldal minden irányzatának és eszmélkedésének is, mely nem Castro Kubáját tekintette az emberi remény-

ség és a szebb jövő forrásának. Az 1968–69-es évet Havannában töltötte. Forradalmi munkát ígértek itt neki, de nem bíztak benne, és végül kitessekelték az országból. A kubai szocializmus lezüllesztésének és saját kijózanodásának élménye olyan fontos tapasztalatnak bizonyult, hogy utána sem a versírást, sem az esszékomponálást nem folytathatta a régi módon. „*Wer sich im Recht wähnt, / ist schon gerichtet*”^{*} – ez az életérzés szemléletesen érzékelteti a fordulat irányát. Költői szempontból a gazdagodás forrása volt ez a válság. A megrázkódtatás, amelynek lírai formát keresett, személyes életét és a világot egyszerre dúlta fel. Ettől kezdve nagy lírai vállalkozásaiban költői énje úgy hatotta át a tárgyát, hogy ezzel egy időben ki is lépett belőle. Így jutott epikus térhez és intellektuális dimenzióhoz a legszubjektívebb mondanó, az, ami a legjobban fáj. Példa erre a már említett MAUZÓLEUM-kötet vagy az a másik, amelyet költői főművének tekintek, A TITANIC ELSÜLLYEDÉSE (1978). Ez 33 éneken át egymásba fonódó kettős tragédiának ábrázolja, egymást tükröző metaforaként, hogy jéghegynék ütközött és elmerült a nevezetes óceánjáró, és vele együtt forradalmi reményei.

Az esszé a roppant csalódás következtében nem egy témakörrel és a belőle fakadó érzelmekkel és gondolatokkal gazdagodtak, és nem is csak az ének és tárgyának a viszonyát módosították, hanem gyökeres szemléleti változásról adnak hírt. A korai esszében tetten érhető egy Marxon iskolázott baloldali hevület, mely különös gondot fordított arra, hogy elhatárolja magát a szovjet államszocializmus ideológiájától, ízlésétől és gyakorlatától. Még kultúrkritikája is arra törekszik, hogy a marx gondolatkinccset univerzálisan – tehát nemcsak a kapitalista országokra, hanem az úgynevezett szocialista társadalomra is – alkalmazza. Íme: „*A tudatipar megbízatása ma többé-kevésbé mindenütt ugyanaz: hogy megőrizze a fennálló uralmi viszonyokat, bármilyenek legyenek is ezek. Azért termeljen tudatot, hogy kizsákmányolhassa.*” A hetvenes évektől kezdve a baloldali alapállás megszűnik, de egészen egyedülálló módon úgy, hogy a módszerben, a kérdésfeltevések jellegében, az érdeklődés tárgyában megőrződik mindaz, amit a szerző boldogult úrfikorában Marxtól és Bakunyintól Adornóig a baloldali gondolatkinccsből magába szívott. A legszemléletesebb példát erre 1988-ban írott zseniális tanulmánya, a VILÁG MILLIÁRDJAI, EGYESÜLJETEK! nyújtja. Ebben kimerítően és szemléletesen ábrázolja, hogy miként terjeszti ki hatalmát Földünkön a két üvegpalota, a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap, miként teszük nélkülözhetetlenné magukat, elsősorban az elmaradott és eladósodott országokban, miként okoznak akár több millió életet követelő tömegkatasztrófákat is, ha a kapitalizmus logikája így kívánja. „*Ma egyszerűen nincs élet azon a micsodán kívül, amit 1968-ban így neveztek: »a Rendszer«, és ami ma az egyszerűbb világpiac névre hallgat.*” Nincs az a klasszikus értelemben vett marxista, aki ezen a logikán és magának a leírásnak a kompromisszummentes könyörtelenségén fogást találhatna. De Enzensberger most már ahhoz is ért, hogy lázító elemzését a tudatipar általa definiált klasszikus szabályának megfelelően a fennálló uralmi viszonyok megőrzésére használja fel. A tanulmány végén kiviláglik, hogy a két üvegpalota lakói a mi megbízottaink, mert nemcsak a milliárdosok érdekeit védik, hanem mindnyájunkét, akiket nem fenyeget tömegnyomor és éhhalál. A két szörnyeteget csak az próbálja kiirtani, mondja az elemző, aki le akarja rombolni a globális gazdasági rendszert, és aki képes arra, hogy egy másik (nyilván humánusabb) globális rendszert építsen ki a helyén. Az egykori forradalmár a reményeit vonultatta fel a tűrhetetlennek érzett való-

^{*} „*Ki igazát megtalálta, / az máris elveszett*” – szó szerint: „*Aki biztos az igazában, / az elveszett erkölcsileg*”, idézet a DAS FALSCHÉ című versből, mely a DIE FURIE DES VERSCHWINDENS (1980) című kötetben jelent meg.

ság ellen. A mai realista felfedezi, hogy ő is haszonélvezője a tűrhetetlen valóságnak, ezért aztán nemcsak a hebrencs kalandorságot utasítja el, hanem a jövődöbéli változtatás lehetőségét is. A mai realistának eszébe sem jut, hogy az új, még ki nem rajzolódó alternatívák kutatása szintén lehet értelmiségi feladat. A végkövetkeztetés, amelyet fejtegetései sugallnak, lefegyverző: ez van, nincs más. És nekem sajnos egyet kell értenem vele. De mondhatjuk-e ilyen határozottan arról, ami most nincs, hogy a jövőben sem lehet? És indokolhatjuk-e ezt a lukratív rezignációt az idők végezetéig azzal, hogy az embertelen helyzetnek mi is a haszonélvezői vagyunk?

Itt kell keresnünk a legfőbb különbséget az esszéíró Enzensberger és az újságíró, elmélkedő Heine között, akihez szívesen hasonlítják. Heine gyakran változtatta meg véleményét személyekről és eseményekről, sőt olyan, számára kevésbé fontos ideológiai tartalmakról is, amilyen a köztársaság vagy királyság eszménye. De még istenhez megtérve sem adta fel fehér izzású antiklerikalizmusát, és semmi sem pusztíthatta volna ki belőle a német nacionalizmus gyűlöletét, és felháborodását, amelyet a társadalmi igazságtalanság élménye gerjesztett benne. Enzensberger viszont a kubai sokkot követő megtérése után megőrizte ironiáját, sőt olykor dühét is a részfolyamatok tekintetében, de a világot úgy nagyjában-egészében elfogadja. Közben azonban nem hallgatja el iszonyatait sem. Így hát okossága lehetővé teszi számomra, hogy tényeiből más tanulságokat vonjak le, mint ő maga.

A rezignáció mint alapmagatartás a későbbi tanulmányok többségében felfedezhető, habár többnyire nem ad hírt nyíltan magáról. A tanulmányokból az „Ez van – ezt kell szeretni” hangulata árad, de csöppet sem békésen ám! Még a kiengesztelődés is gunyoros vitairatok formájában jelentkezik. Enzensberger megőrizte fiatalkori harci kedvét, élvezetet lel az ellentmondásban (majdhogynem azt mondtam: dialektikában), kiváltképp abban, hogy kimutassa az értelmesnek tetsző látszat és az ezen alapuló, általánosan elfogadott közvélekedés tarthatatlanságát (majdhogynem azt mondtam: a jelenség és a lényeg közt feszülő ellentmondást). Kiindulópontja többnyire valami paradoxon vagy paradoxonok láncolata. A paradoxonok közhelyeket és előítéleteket zúszát, de már formai okból is hajlik arra, hogy kellő ellensúly híján a kivételest és rendkívülit az általános törvény rangjára emelje. Itt érhető tetten, amiről e használati utasítás elején beszéltem: hogy a szerző valamely pillanat ihletét követve jut el olyan igazsághoz, amely ellentétbe kerül más pillanatok igazságaival. Mondhatnám úgy is, hogy Enzensberger későbbi korszakának tanulmányai módszertani és szemléleti szempontból következetesek, de a szerző végkövetkeztetéseiről ez nem mondható el.

Például: az egyik 1985-ben írott tanulmány az analfabetizmust dicséri. Nem a felvilágosodás követeli, hogy a lakosságot tanítsák meg írni és olvasni, hanem a tőkés ipar, mely az államtól képzett munkaerőt követel. Valójában az írástudatlanság kiirtása nem a művelődés, hanem a műveletlenség elterjedését szolgálja, mert az írástudás elharapódzása a *Bild-Zeitung* érdekében áll, márpedig ez az újság csak azt bizonyítja, „*hogy az olvasmány felszámolását olvasmányként lehet eladni*”. E fejtegetésben rábukkanhatunk a marxista gyökerekre: a kultúrtörténeti változások a termelés szükségleteinek függvényei. De az alaptétel: a civilizátorikus és a kulturális fejlődés közti összefüggés tagadása már csak úgy tartható fenn, ha az analfabéta fogalma metaforikus átváltozáson megy át. Analfabéta a *Bild-Zeitung* olvasójától az akkori német kancellárig (dr. Helmut Kohl) és amerikai elnökig (Ronald Reagan) mindenki, aki olvas ugyan, de nem az önálló szellemek széles látókörű kritikai felelősségével. Ennek a metaforikus jelentésnek terminust is talál: az ilyen emberek szekunder analfabéták. Csakhogy ez játék a szavakkal, hiszen nem mondhatjuk, hogy kizárólag az tud olvasni, aki a mi ízlésünk-

nek megfelelő művekben leli örömét. Ráadásul ez a fajta olvasó régen is jelen volt, az általános iskolakötelezettség bevezetése előtt, az emberiség ama töredékében, amely olvasni tudott. Mármost ez a szekunder olvasó pontosan megfelel annak a valakinek, akit néhány évvel később KÖZÉPSZER ÉS ŐRÜLET című tanulmányában követendő példaként állít a társadalom elé. A különféle ordas eszmék, vert hadak és vakmerő remények kora után, de még mindig az örület (atomháború, miegymás) fenyegető árnyékában a közép-szer jelenti a békét és a megmaradást. De a közép-szert megtestesítő emberek többsége nem választható el a *Bild-Zeitung* horizontjától. Ez a tanulmány megértést tanúsít az iránt, hogy az ember, lévén fontosabb dolga, elfordul „a bonni báb-színháztól”, a történelemcsinálástól, és beéri azzal, hogy „ővja az irháját”. A közép-szer embere a kispolgár megtestesülése, ugyanaz a fickó, akit Enzensberger egy másik tanulmányban dicsér. (Dicsér, de persze úgy, ahogy másokat szoktak dicsérni – úgy sejtem, nem örülne, ha más sorolná őt a közép-szerűek és kispolgárok közé.) A közép-szer emberének azt nevezi, aki örülettel fenyegető korunkban a józan megbízhatóság, a túlélés záloga. Egy másik kitűnő tanulmány viszont, a KÉT SZÉLJEGYZET A VILÁGVÉGÉHEZ (1978) igen szórakoztatóan mulat az apokaliptikus hangulatokon, vagyis azokon, akik az örülettel riogatják a közép-szert: „Hétfejtű szörnyünk sok névre hallgat: rendőrállam, paranoia, bürokrácia, terror, gazdasági válság, fegyverkezési téboly, környezetpusztítás.” Mármost elismervé, hogy a riogatásban sok a divatos nyavalygás, a fontoskodás, a tanácstalanság és az ördögűzés, mégis felvetődik a kérdés: teljesen légből kapott-e a szörny hét vagy még sokkal több fejből áradó fenyegetés? Ezt Enzensberger nyilván nem állítja, csak tanulmányának paradoxonokból épülő ironikus logikáját viszi végig. De mihelyt végigviszi, ellentmondásba kerül azzal a móddal, ahogyan a közép-szert dicséri. Vagy ahogy a kispolgárságot magasztalja, az analfabetizmust, a teljes ürességet célba vevő nulla-médiumot, a televíziót. A közép-szer az örülettel szemben kíváncsi. De a világ-vége-tanulmányból csak az a következtetés vonható le, hogy az örület nem valóságos valami, hanem csak divatos mumus. Ez esetben viszont más indokot kellene keresni a közép-szer, a kispolgárság és az analfabetizmus dicséretére. Újra kellene gondolni a többi tanulmányt, de persze csak akkor, ha Enzensberger rendszerben fejtené ki nézeteit. De nem ezt teszi, hanem példás fegyverzetében pillanatainak igazságát akarja győzelemre vinni. Tessék köztük választani.

Enzensberger tanulmányait ne az olvassa, aki vitathatatlan igazságokat óhajt magába nyelni, mint csodaorvosságot, hanem akiben erős az igény arra, hogy próbára tegye és egy másik agy sűrű szűrőjén átcsorgassa a maga gondolatait. Szerintem az igazi esszé erre való. Aki abszolút igazságokra szomjazik, fáradjon a templomba. Enzensberger esszéinek olvasója valóságos problémákkal és eredeti kérdésfeltevésekkel találkozott. Növekvő szkepszise, amelyet az univerzális világmagyarázatok iránt érez, növeli érdeklődését az egyszerű és egyszeri tények iránt. 1999-ben írott tanulmányában, A DIGITÁLIS EVANGÉLIUM-ban a komputerről és az új médiákról szóló modern metafizikus és apokaliptikus fecsegést neveti ki. Csakhogy az új mítoszoknak ezt a fantasztikus világát a közép-szer specialistái rendezik be, kispolgárok, különleges képesítésű analfabéták. Ebben a színpompás tűzijátékában Enzensberger, a közép-szer és az analfabetizmus szeretetteljes pártfogója mégsem szereti őket. Az utolsó mondatok kemény ítéletet fogalmaznak meg róluk: „Aki a cyberszexet összekeveri a szerelemmel, megérett az elme-orvosi kezelésre. Bízhatunk testiünk tehetetlenségében. A fogfájás nem virtuális dolog. Aki éhez, az nem lakik jól szimulációkkal. Saját halálunk nem médiaesemény. Igen, igen, van élet a digitális világon innen: a mi egyetlen életünk.” „Well roared, Lion!” – mondá a SZENTIVÁNÉJI ÁLOMBAN Demetrius. „Helyes a bögés, oroszlán.”